УДК: 821.111.09-992(497.6)"1875/1878"
DOI: https://doi.org/10.18485/srpske_studije.2025.16.5
Рад примљен: 20. августа 2025.
Рад прихваћен: 28. августа 2025.

Др Радован Субић
доцент
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Катедра за историју
radovan.subic@ff.unibl.org
ORCID: 0000-0003-0119-791X

БОСАНСКИ ВИЛАЈЕТ У СПИСИМА БРИТАНСКИХ САВРЕМЕНИКА (1875–1878)

Апстракт: Рад анализира списе британских савременика – путописаца, новинара и дипломата – о Босанском вилајету у периоду од 1875. до 1878. године, с фокусом на њихово виђење устанка Срба у Херцеговини и Босни. Уочавају се двије супротстављене групе. Прву предводе конзули и поједини путници. Њихови извјештаји и дјела тумаче устанак као посљедицу спољне агитације из Србије, Црне Горе и Русије, умањујући значај унутрашњих проблема и тешког положаја хришћанског становништва. Релативизују страдања хришћанске раје и наглашавају значај османске власти. Другу групу чине независни посматрачи, они системски описују фискално-правну и безбједносну несигурност као кључни покретач побуне. Уочавају, истовремено, конфесионалне подјеле и различите политичке тежње унутар вилајета. Међу њима се истичу Артур Еванс, Вилијам Стилман и Аделина Ирби. Путујући и остварујући директан контакт са локалним становништвом, они нуде потпуно другачију слику. У својим дјелима као главне узроке устанка наводе аграрну тлачење, системску неправду, насиље османских власти и локалних муслимана, те аутентичну жељу српског народа за ослобођењем. Уочавају српску националну свијест и жељу православних Срба за ослобођењем од османског јарма. Њихови списи одиграли су важну улогу у обликовању британског јавног мњења, стварајући снажан антиосмански сентимент и доводећи у питање званичну политику владе. Посебан нагласак у раду стављен је на артикулацији „унутрашњих" узрока устанка и критику конзуларне праксе селективног извјештавања 1875–1877.

Кључне ријечи: Босански вилајет, Велика Британија, Османско царство, путописи, конзулски извјештаји, устанак 1875–1878, Срби.

***

Простор данашње Босне и Херцеговине био је у деветнаестовијековној Европи „готово непознат податак".[1] Путници из околних јужнословенских крајева и разних европских земаља постепено су га откривали и описивали у својим дјелима. Поред личних запажања, доласком страних конзула ови крајеви постали су тема службених извјештаја. Рад повезује често субјективне путописне текстове и дипломатске изворе британске провенијенције и показује како се перцепција босанског вилајета кретала између стереотипа о „фанатизму" и „анархији" до емпиријских описа аграрних и управних неправди.[2]

Босански ејалет се у британској путописној литератури почео спомињати 1844. године.[3] Џон Вилкинсон (1797–1875) посјетио је тада „државу Али-паше Ризванбеговића" – Херцеговину и о томе писао у свом дјелу *Далмација и Црна Гора*. Три године касније Ендру Пејн (1811–1874) посјетио је и описао Бихаћ. У вријеме када је Омер-паша Латас (1806–1871) ломио отпор босанске феудалне елите, Едмунд Спенсер (1799–1877) и Џејмс Скин (1812–1886) посветили су ејалету нека поглавља својих књига.[4] Након књи-

1 М. Екмечић, *Слика о Босни и Херцеговини у европском путописној литератури од 1850. до 1878. године*, у: исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд, 1997, 154.

2 Ријеч „списи" из наслова рада означавају како ауторске текстове и књиге савременика, тако и званична акта и документа дипломатских службеника. У раду се као синоними користе епитети „турско" и „османско", а термин „ејалет" користи се у описивању периода прије завођења вилајетског система 1865. Британска политика у доба Велике источне кризе била је у више наврата тема расправа и књига српских историчара, па у овом раду није посебно елаборирана.

3 Детаљније о Босни и Херцеговини у британској путописној литератури: *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, prir. O. Hadžiselimović, Sarajevo 1989; N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*, Pisa, 2010.

4 J. G. Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina and Remarks on the Slavonic Nations, the History of Dalmatia and Ragusa, and the Uscocs* 2 volumes, London, 1848; A. A. Paton, *Highlands and Islands of the Adriatic, Including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire* 2 volumes, London, 1848; E. Spencer, *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus, with a visit to Greece and Ionian Isles, and a homeward tour through Hungary and the Slavonian provinces of Austria on the lower Danube* 2 volumes, London, 1851; J. H. Skene, *The Frontier Land of the Christian and the Turk, Comprising Travel in the Regions of the Lower Danube in 1850 and 1851* 2 volumes, London, 1853. Види: R. Subić, *Adventurers, Agents, and Soldiers: British Travel Writers in Bosnia and Herzegovina (1844–1856)*, Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature Vol 2, ed. by B. Stojkovski, Budapest, 2020, 73–97. Дјела ова четири аутора нису наведена у списку референци јер нису кориштена у раду.

жевних интерпретација, прилике у ејалету ускоро су постале теме извјештаја британских дипломата са терена. Почетком 1854. године британски изасланик Сарел посјетио је ејалет с циљем прикупљања информација. Своја сазнања и приједлоге је три године касније, по наређењу претпостављених, писмено саопштио у меморандуму, написаном у промијењеним политичким околностима, када је британској дипломатији био потребан такав службени документ.[5]

Наиме, Париским мировним споразумом 1856. године окончан је Кримски рат, који се од једног у низу руско-османских сучељавања претворио у рат европских сила – Велике Британије и Француске, и Русије. Поражени британски супарник Русија морала је да пристане на низ уступака, од престанка држања флоте у Црном мору, преко колективног протектората сила над дунавским кнежевинама, па до пристанка да право заштите хришћана у Османском царству буде ингеренција шест европских држава.[6] Британски политичари сматрали су да је побједа само привремена и да ће се Русија врло брзо опоравити. Тадашњи предсједник владе Велике Британије лорд Палмерстон Хенри Џон Темпл (1784–1865) је 7. марта 1856. године написао да ће Русија за неколико година довести у опасност велике „европске интересе".[7] Британска процјена је била да је један од начина поништења тековина руског пораза у Кримском рату урушавање Османског царства устанцима православног становништва у балканским провинцијама. Најзападнији османски посјед – Босански ејалет – требало је стога да буде под надзором британске дипломатије. Нарочито што су у њему већ били присутни аустријски и француски конзули, с којима је требало одржавати пријатељске односе, али имати и увид у њихову дјелатност. Хенри Черчил (1828–1886) именован је за првог британског конзула у Сарајеву 5. септембра 1856. године. Черчил је преко Цариграда и Дубровника, у пратњи Џејмса Зораба (1830–1891), именованог за вицеконзула у Мостару, стигао у ејалет 19. фебруара 1857. Едвард Нил (1812–1866) замијенио га је 1858, а две године касније дужност конзула преузео је Вилијам Холмс (1822–1882)

5 E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Sarajevo, 2013, 65–66. Радушић британског изасланика назива Сарел и даје само иницијал имена П. објашњавајући да је поменути 1857. именован за генералног конзула у Влашкој. Међутим, у тексту *List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former territories, from the sixteenth century to about 1860* Дејвида Вилсона из јула 2011. објављеног на сајту https://www.levantineheritage.com/ на списку британских службеника у Влашкој нема ниједног Сорела. На списку се могу наћи Ричард Сарел (1791–1844) и Хенри Сарел (1823–1887).

6 Д. М. Ковачевић, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917,* Београд, 2019, 197–207, 243–246.

7 A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo, 1968, 110.

и на том положају остао све до јуна 1877. године.[8] Извјештаји конзула су упућивани у Цариград, а тамошњи амбасадор их је користио за састављање мозаика прилика у Османском царству. У изузетним приликама, изводе или документе у цијелини је слао у Форин офис у Лондон. Број аката упућених у Цариград је варирао, наравно био је већи у преломним периодима. Тако је 1861. године упућено 79 депеша и извјештаја, а 1867. године свега 33. Требало је да конзули надгледају спровођење реформи које је наређивала Порта, да раде на заустављању уплива осталих великих сила и да помажу одржавању цијеловитости Османског царства.[9] Сви догађаји који су на било који начин угрожавали османску управу тумачени су као посљедица утицаја извана или бар као неоправдани. Устанак у Херцеговини, буне у Крајини и Посавини, чак и петиције српског живља, приказивани су као дјело страних агентура, прије свега руских.[10]

У туркофилски тон званичних британских извјештаја уклопило се дјело капетана Џорџа Арбатнота (1824–1899). Овај учесник Кримског рата боравио је у елајету од септембра до новембра 1861. године. Током тих мјесеци, прије него што се упутио у Србију, обишао је само дијелове Херцеговине. Тврдио је да је ова покрајина годинама била изложена агитацијама панслависта и других непријатеља Османског царства, те да је само током 1860. ухваћено „не мање од девет" српских емисара који су ширили незадовољство. Чињеницу да су немири трајали скоро деценију додатно је покушао да релативизује тврдњом да је већина хришћана устаника нерадо узела оружје, у страху од „фанатичних истовјерника", од којих их османске власти нису могле заштитити. Портину одговорност за устанак у Херцеговини свео је на лошу ејалетску управу и незаинтересованост локалних чиновника за проблеме становништва. Наглашавао је да су хришћани противници прогреса, а да је чак и лоша управа напреднија од домаћег живља.[11] Након Арбатнота, представника Енглеза, који на вијест да се међу Јужним Словенима нешто дешава „пита када ће Руси изаћи на Медитеран",[12] дијелове ејалета посјетили

8 E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 58–61, 116–125.

9 *Исто*, 108–109, 85.

10 *Исто*, 112–117, 131–138.

11 L. G. Arbuthnot, *Herzegovina, or Omer Pacha and the Christian Rebels with a Brief Account of Servia, its Social, Political and Financial Conditions*, London, 1862, 61,78, 81–82, 129, 154. Види: Р. Субић, *Један британски путописац о походу Омер-паше Латаса у Херцеговини 1861. године*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске 9 (2017), 83–96.

12 М. Екмечић, *Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури*, 163.

су Георгина Мекензи (1833–1874) и Аделина Ирби (1831–1911). У књизи објављеној 1865. године понудиле су другачију интерпретацију политичких прилика. Забиљежиле су да је домаћи живаљ у бездану сиромаштва и очаја. Становници Босне, Херцеговине и Старе Србије били су „једини Срби" под муслиманском влашћу. Већина ејалетског становништва била је хришћанска, с тим да је у Херцеговини хришћански живаљ био много енергичнији и полетнији. Ауторке су уочиле жељу овог становништва за ослобођењем, као и традицију ослањања на „Црну Гору" – једину српску територију која се никада није покорила Османлијама и стога је била центар окупљања свих „непокорених српских душа".[13] Британски конзули требало је да зауставе већ постојеће и предуприједе избијања нових устаничких покрета. Холмс је у депеши од 8. марта 1872. написао да је најважнија функција конзула превентивно дјеловање. Сматрао је да у земљи коју насељава више народа и конфесија постоји перманенатна опасност од сукоба.[14]

Хришћанске слободарске тежње уочио је и кримски ветеран Хамфри Сендвич (1822–1881). Овај војни љекар је у јесен 1872. године преко Славонског Брода дошао у Сарајево. Своја петодневно искуство описао је у тексту објављеном децембра 1873. године у *Фрејзер магазину*. По њему, без темељне промјене османског система ништа се у вилајету није могло постићи, пошто се о реформама може „заувијек говорити". Констатовао је да је већина хришћана незадовољна приликама и да ће једног дана избити устанак, као и да ће се овај вилајет вјероватно прикључити „сусједној полунезависној држави" Србији.[15] Трећи учесник Кримског рата три године касније дао је другачију слику прилика у вилајету.

Капетан Џејмс Криг (1836–1910) прошао је 1875. године кроз централне области вилајета, од Босанског Брода, преко Дервенте, Добоја, Маглаја, Врандука, Жепче, Бусоваче, Кисељака, Сарајева, до Мостара, одатле се упутио на хабзбуршку територију. Хронологију његове посјете вилајету могуће је утврдити само оквирно мај – средина јуна 1875. Већи дио боравка провео је у Сарајеву и Мостару. С локалним хришћанским живљем није имао контакт, или бар о томе није писао, комуницирао је са представницима

13 G. M. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Notes on the South Slavonic countries in Austria and Turkey in Europe: containing historical and political information added to the substance of a paper read at the meeting of the British Association at Bath, 1864*, Edinburgh, 1865, 32–37. Ове даме су током 1862. и 1863. године обишле добар дио Балкананског полустрва и кратко боравиле у Сарајеву и Мостару.

14 E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 110. Радушић у тексту наводи 30. март, али се у научном апарату у два наврата позива на FO 78/2238 Holmes-Granvilleu 8. mart 1872.

15 H. Sandwith, *A Trip into Bosnia*, Fraser's Magazine Vol. 8, No. 48 (December 1873), 698–713.

османске управе и европским држављанима. Српски православни елемент у вилајету није споменуо. Хришћане у вилајету поредио је с католицима у родној Ирској и приказивао их је као дивљаке, за разлику од цивилизованих Енглеза и Турака. Оспоравао је све који Турке приказују као тиране и тлачитеље. Примјетио је, додуше, да се локална муслиманска елита „дослиједно противи" побољшању положаја хришћана јер их традиција, образовање и искуства наводи да мрзе хришћане. Истовремено је тврдио да су босански муслимани, „који се називају Турци иако не говоре турски језик", и хришћани равноправни. Констатовао је да је османски управни систем у вилајету корумпиран, али да таква деспотска управа „превентивно онемогућава међусобне покоље".[16] Називао је новинарским измишљотинама било какве вијести о тиранији над хришћанима.[17]

Дан по доласку у Сарајеву, Криг се састао с валијом Ибрахимом Дервиш-пашом (1817–1896). Тврдио је да овај љубазни „стари војник" господских манира у покушају гушења побуне био веома уздржан. Чврста рука, ванредно стање и смртне казне биле су нешто очекивано али је валија у жељи да спријечи даље усложњавање прилика опраштао прекршаје, који би иначе требали бити жестоко кажњени. Ублажавао је валијину прокламацију која је практично легализовало муслиманско насиље и одлуку да „сваки правовјерник… има право да… доведе свако сумњиво лице..". Устанак је по њему опстао зато што је валија чекао упутства Порте, она је пак тражила опрезан приступ побуњеницима. Попут раније Арбатнота и он је за устанак оптужио спољне чиниоце – „професионалне агитаторе". По Кригу управо су они неуке сељаке навели да одбије плаћање пореза и то је, а не дугогодишње насиље и разне злупотребе, узрок устанка. Одбацио је идеју аутономног статуса за вилајет која је, у вријеме када је завршавао књигу за штампу, колала европским јавним мњењем.[18] Позитивно је описао и „гувернера Херцеговине" мутесарифа Херцеговачког санџака Мустафа-пашу. Разговарали су дан по Криговом доласку у Мостар, паша га је имресионирао познавањем битанских институција и јасно исказаним презиром према „вјерском фанатизму". Нагласио је да су образовани муслимани толерантни а да турске паше осјећањем части и манирима не заостају за европским

16 Књига Џејмса Крига је више политички памфлет него путопис, о критичкој анализи овог историјског извора: Р. Субић, *Џејмс Криг. Туркофил на Балкану 1875. године*, Српски историјски часопис VIII (2025), 177–179.

17 J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah: A Journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia and Montenegro to the North of Albania in the Summer of 1875*, Vol 2, London, 1876, 65–66.

18 J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 135–136; N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina*, 95–97.

џентлменима.[19] Хришћански живаљ је практично подијелио на неуке који подлијежу страној агитацији и панслависте који нестрпљиво желе да протјерају Османлије из Европе. Читаоцима није објаснио да је хришћански живаљ у вилајету подијељен, да постоји назив Србин за православце и Латин за католике. Прећутио је да ови потоњи Хабзбуршку монархију сматрају својом заштитницом. Током боравка у Далмацији у више прилика је убјеђивао саговорнике да неће доћи до повлачења Османског царства из сусједних крајева.[20] Искуство са становницима Метковићу који „страсно и насилно" мрзе муслимане, а затим и боравак на Цетињу, учврстило је његов негативан став према хришћанима и проосмански сентимент.

Кригова интерпретација прилика у вилајету уклапала се у политичку перцепцију тадашњег предсједника владе Бенџамина Дизраелија (1804–1881)[21] али британско јавно мњење није више било искључиво проосманско. Наиме, од Порте се након 1856. очекивало да проведе трансформацију државног апарата, а реформе се биле неуспјешне или се нису ни спроводиле. Предсједник владе лорд Палмерстон тврдио је да се османска држава може реформисати под јаким султаном и танзиматским бирократама.[22] Овај „главни архитекта" проосманске политике у Великој Британији преминуо је 1865. године али је настављена његова политика подршке Османском царству. [23]

Конзул Холмс је након избијања устанка у Херцеговини наставио да понавља предустанички наратив: да постоје стварни проблеми али да заправо хришћански сусједи вилајета Монархија, Црна Гора и Србија креирају недаће. Створио је слику да је устанак Срба осмишљен, иницран и одржаван из Србије уз помоћ Русије. Писао је да постоји разлика између

19 J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 168–170; Р. Субић, *Џејмс Криг. Туркофил на Балкану 1875. године*, 167. Могуће је да није знао да су вијалетом већ дуго кружили аустроугарски агенти.

20 J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 183–190; Р. Субић, *Џејмс Криг. Туркофил на Балкану 1875. године*", 162, 168–169.

21 Види: М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд, 2007.

22 Сукоб муслимана и хришћана у Либану који је почео у мају а ескалирао у јулу 1860. године постао је тема парламентарних дебата. Одговорност за насиље је, између осталих, приписана и османској администрацији. Дискурс „болесника на Босфору" постаје присутан у дијелу британског друштва али је Британија остала заштитник Царства. N. C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans' 1860–1878*, PhD thesis, University of Essex, 2014, 78–79, 98–110, 130.

23 Штампа коју је Палмерстон сматрао кључном за одржавање позитивног става према Османском царству у међувремену се трансформисала. Формирано је јавно мњење које је за подршку Порти очекивало спровођење стварних реформи. N. C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire*, 142–167.

убачених група и малобројних локалних незадовољника који су подигли устанак, и обичних сељака који нису имали избора већ су се под присилом придружили устаницима. Тврдио је да су и велике силе допринијеле неповољном развоју ситуације јер су вршиле притисак на Порту да прихвати повратак Невесињаца који су 1874. пребјегли у Црну Гору. Ти повратници су се затим побунили одбили да плате порез и били покретачка снага устанка.[24] Међутим, водећи људи Србије нису били склони устанку свјесни да Србија нема капацитете за успјешан рат са Османским царством. Српска влада је од јануара до јуна 1875. извјештавана о јачању муслиманског фанатизма, пљачкама, насиљу и убиствима Срба које вилајетске власти нису зауставиле ни санкционисале. Крајем априла 1875. влада је обавјештена да је у Зворнику самоиницијативно одржан збор на којем се расправљало о дизању устанка. Србија је позвана да их заштити од зулума који више не могу да трпе.[25] Након што је избио устанак у Босанској Крајини 16. августа 1875. влада је организовала добровољце са разних страна Србије, Црне Горе, Старе Србије, Босне, Херцеговине, Далмације, Лике, Славоније, Срема, Баната и Бачке али и више европских земаља. Ове чете су прешле у Новопазарски санџак и Посавину међутим због недостатка оружја, дисциплине и јединственог руководства нису остварале значајнији успјех. Порта је реаговала концентрацијом већег броја регуларних трупа на граници и организовањем башибозучких упада на територију Србије. Након притиска великих сила 23. октобра 1875. забрањено је да чете прелазе границу а ускоро су и распуштене.[26]

Млади археолог на почетку каријере Артур Еванс (1851–1941) написао је дјело које је појачало антиосмански сентимент у Великој Британији. У тренутку када је ступио на тло вилајета устанак у Херцеговини је већ трајао а напустио га је крајем августа мјесеца. Кретао се од Брода правцем Дервента–Добој–Тешањ–Кисељак–Сарајево–Коњиц до Мостара, затим је отишао у Метковиће. Пошто се већином кретао пјешице био је у прилици да се сретне са локалним сеоским и градским живљем а не само с муслиманском елитом, османским чиновницима и европским конзулима. Становништво је на основу конфесионалне припадности било подијељено у три главне међусобно супротстављене групе муслимане, католике и православце. Примјетио је потчињеност хришћанског становништва а муслимански фанатизам је

24 E. Radušić, *Dvije Bosne. Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo, 2019, 163–164.

25 С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015, 373–374.

26 А. М. Савић, *За ослобођење и уједињење – добровољачке чете из Србије у Босанском вилајету 1875. године*, Српски историјски часопис VIII (2025), 130–135.

објаснио не само вјерским антагонизмом него и искуством вишевјековне борбе против невјерника. Мржња између двије хришћанске конфесије била је веће од њихове мржње према муслиманима. Католици су на ћирилицу гледали као на ђаволју замку, себе су називали Латинима и противили су се повезивању са Србијом. Католички свештеници су се више ужасавали „пријатеља хришћана" него незнабожних муслимана. Православни су користили ћирилицу, називали се Србима и били надахнути националним идејама. Због тога и своје бројности били су опаснији за муслимане који су сарађивали с католицима против њих.[27]

Еванс је наглашавао српску националну освијештеност, она је по њему настала из традиције и епских пјесама. У земљи неписмених без књиге и историје оне су се усмено преносиле из генерације у генерацију. „Поносно наслијеђе" српског народа од Јадрана до Дунава је надахњивало српски дух у данима робовања. Народ раздвојен „природним баријерама и људским пакостима" на тај начин се подсјећао заједничке прошлости. Србин из Босне је брата видио у Србину из Црне Горе, Старе Србије и слободне кнежевине Србије. Еванс је, имајући у виду стање у Херцеговини, предвиђао да ће ускоро избити устанак у Босни.[28]

Узрок устанка је нашао у систему опорезивања и неспособности османске управе да заштити хришћанске поданике у процесу наплаћивања пореза, који се претварао у извлачење што више новца по сваку цијену. Заптије је називао „ужасном машином у рукама тираније", кориштени су као сакупљачи десетине и других пореза, притом су знали да на различите начине муче хришћанску рају. У хришћанским селима они су пљачкали, злостављали и убијали кога год су хтјели. Истицао је да је за њихове поступке одговорна владе која их је пустила „у народ". Уочио је да су чиновници склони корупцији, али и неспособни и незаинтересовани за побољшање прилика у вилајету.[29] Примјер таквог службеника био је бањалучки мутесериф, неспособан да управља, али спреман да подмићивањем чува положај и богати се. Еванс је констатовао да у османском систему постоји државна тајна: што је службеник неспособнији, „његов је трибут подмићивања све већи".[30]

27 Т. Раковић, *Артур Еванс о устанцима у Босни и Херцеговини (1875–1878)*, необјављени мастер рад, Универзитет у Бањој Луци – Филозофски факултет, Бања Лука, 2024, 34–38.

28 A. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*, Sarajevo, 1973, 145–146.

29 *Исто*, 206, 217–218.

30 *Исто*, 123–124.

У разговорима са представницима османске управе закључио је да су све обећане реформе остале мртво слово на папиру. Сама управа је била „састављена из мале групе страних службеника" који су, већином, говорили језиком неразумљивим домаћем живљу. Чак и ако су били добронамјерни, били су нешколовани и потпуно неспособни да контролишу понашање нижих службеника. Истицао је да су они често били мање фанатични, али и неспремни да се супротставе фанатизму домаћих муслимана.[31]

Сарајево је назвао жариштем босанскомуслиманског фанатизма, у којем грађани „парадирају са религијом". Пријетила је опасност да локални муслимански фанатици изврше свеопшти покољ хришћана. Током боравка у овом граду, Еванс је чуо вијести о побуни раје око Бањалуке и дуж ријеке Саве. Муслимани су реаговали „контраустанком", по његовим сазнањима, нарочито је околина Дервенте биле изложена сукобима. Вијести о општем крвопролићу које је захватило Босну до Еванса су стизале са свих страна. Убиства, освете и покољи дешавали су се свакодневно и странци су у страху за сопствене животе напуштали провинцију.[32] Главни извршиоци ових злочина били су башибозуци. Еванс је записао да су они „организовани разбојници", који су вршили разне злочине убијали хришћанске жене, дјецу и старце, палили њихове њиве и куће. За Еванса сву биједу османске управе показала је чињеница да су прихваћене „услуге ових бандита". „Влада је сасвим изгубила сваку власт тамо гдје се појавила побуна у Босни... Разбојничке банде сада пустоше по Босни, а већином их воде бегови и аге, изданци старог босанског племства. Башибозук је… маса феудалних слугу која прати своје господаре."[33]

Артур Еванс је током боравка у Сарајеву разговарао са европским дипломатским службеницима. Потврђивали су да су тежак положај раје и неспособност управе довели до устанка. Доласком у Мостар упознао је туркофилски настројеног британског конзула Холмса. Овдје је упознат са другом, тј. турском страном приче, која ипак није успјела знатније промијенити његове личне ставове. Преко Холмса је дошао до турског извјештаја о херцеговачкој побуни који је био „сервиран према енглеском укусу". Међутим, касније поређење нота показало је да је сваки европски конзул добио различит превод извјештаја. Еванс, међутим, коментарише само верзију намијењену Британцима. По њој, за почетак устанка су били одговорни агитатори из Црне Горе и Далмације, а не османски поданици, јер није постојао разлог за њихово незадовољство. Пошто домаћи хришћани нису

31 *Исто*, 64–65.

32 *Исто*, 192–202.

33 *Исто*, 207.

били вољни да прате професионалне агитаторе, на то су били приморани пријетњама. Устаници су паљењем села тјерали хришћанску сабрању да изабере – пропаст или побуну. Еванс је извјештај оцијенио невјеродостојним, тежак положај херцеговачке раје, која је трпјела велики притисак сабирача пореза, био је, по њему, главни узрок побуне. Чињеница да је устанак избио у Невесињу, које се налазило у центру а не на граници провинције, побијала је тврдњу да су немире умјесто домаћих људи започели агитатори из Црне Горе и Далмације.[34]

Еванс је спомињао помоћ панслависта и српских револуционарних организација, утицај посјете цара Франца Јозефа (1830–1916) Далмацији у прољеће те године, спор око Подгоричке афере,[35] али њиховом значају у избијању устанка даје секундарно мјесто. Сељаке који су се побунили сматрао је практичним бићима, а велике идеје аутономије и панславизма, по њему, изнад су домета њиховог схватања. Главни циљ му је био да докаже да побуна по свом поријеклу није била политичка већ аграрна, у томе се разликовао од конзула Холмса, који је надлежне извјештавао да је устанак и започет и одржаван извана пошто разлога за устанак није било јер су, по њему, прилике биле исте још од 1860. године.[36] Евансу сматра да је за избијање устанка кључан однос ага према кметовима. „Страдајући од двоструке невоље, социјалне и религиозне, хришћански кмет је у горем положају него што су били многи робови у оно тамно доба средњег века и потпуно зависи од милости муслиманског земљопосједника... бег или ага може некажњено да гази закон. Њему је тако дозвољено да поступа са својим кметом као са покретном имовином."[37]

У Мостару је разговарао са Ибрахимом Дервиш-пашом, који се правдао да га корупција у престоници и заосталост службеника онемогућавала да било шта уради. Валија се европским конзулима жалио да од увођења реформи нема користи јер их ни мутесарифи ни кајмаками не разумију.[38] По Евансовим ријечима, валија је порицао издавање прокламације којом

34 *Исто*, 202–208, 242–243.

35 У Подгорици је 17. октобра 1874. године убијен један муслиман. Затим су муслимани убили више Срба који су тог пијачног дана били у граду. Овај покољ „представио је свијету" српско национално питање. М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, 2*, Београд, 1989, 282.

36 A. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu*, 245–248; E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 257–258; Т. Раковић, *Артур Еванс о устанцима у Босни и Херцеговини*, 60.

37 A. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu*, 244.

38 *Исто*, 250.

је легализовао насиље позивом свим „правовјерницима Пророковим" да ухвате и доведу сва сумњива лица.[39] Дервиш-паша је обећањима намамио неке избјеглице да се врате кућама, да би их затим напале османске трупе и невесињски муслимани. Убице нису кажњене, а пуцање на избјеглице валија је описао као посљедицу „једноставног неспоразума". Очигледно је да је желио буну угушити насилним мјерама, умјесто да изађе у сусрет захтјевима незадовољних сељака у Невесињу. Они су тражили безбједност за своје дјевојке и жене, не скрнављење цркава, слободу вјероисповијести, престанак насиље заптија, не увећавање пореза и да влада не узима на присилан рад људе и коње.[40] На путу ка Метковићу 30. и 31. августа 1875, Еванс је пролазио поред запаљених села, у путопису је навео да је дуж цијеле границе опустошен простор од више стотина квадратних миља.[41] Иако је Еванс симпатисао хришћане, није порицао постојање злочина на хришћанској страни, уз напомену да су повлашћени слојеви вјековном тиранијом „поживотињили" хришћане.[42] Свјестан да би освета над муслиманима само повећала спиралу насиља, противио се поступцима „у духу хришћанског фанатизма".[43] Тих дана на Балкан је стигао много субјективнији Вилијам Стилман (1828–1901).[44]

По избијању устанка желио је да присуствује, по њему, неминовном османском поразу. Понудио је лондонском *Тајмсу* и њујоршком *Хералду* да буде њихов хонорарни извјештач.[45] Након Дубровника упутио се на Цетиње, а већина његове пажње била је усмјерена на тамошње догађаје. По запису добровољца из Србије Косте Грујића (1846–1903),[46] Стилман је 24. септембра 1875. са Цетиња стигао у Суторину, да би сљедећег дана отпутовао за Дубровник. У том граду се 6. октобра састао с војводом Мићом Љубибратићем

39 *Исто*, 117–118.

40 *Исто*, 247.

41 *Исто*, 260.

42 *Исто*, 248.

43 *Исто*, 66.

44 Стилман је обављао дужност америчког конзула на Криту 1866–1868. године. Свједочио је приликама које су довеле до почетка устанка. Хришћанска солидарност и искуство су га навели да помаже и подржава критске устанике. Смрт супруге и дјеце као и отпуштање из службе само су појачали непријатељство према Османском царству. Р. Субић, *Стилман и балкански устанци (1866–1878)*, Београд, 2016, 43–70.

45 W. J. Stillman, *The Autobiography of a Journalist Vol II*, Boston, 1901, 506.

46 Грујић је током свог кратког учешћа у Херцеговачком устанку био Љубибратићев ађутант. Након њиховог разлаза, осрамоћен се вратио у Србију, у Министарству војном се запослио 1885.

(1839–1889).[47] Разговарали су о дешавањима у Херцеговини и плановима за будућност ове покрајине. Љубибратићева одлучност и непријатељство према спољним утицајима увјерили су Стилмана да Љубибратић није изасланик Русије, Црне Горе или Србије. Описао га је као сањалицу и занесењака који слабо познаје људе, има улогу агитатора и жели „независну организацију Херцеговине".[48] Током боравка у Дубровнику Стилман је организовао сусрет и разговор Љубибратића и тамошњег османског конзула, а 21. октобра упутио се у Мостар.[49]

У овом граду се састао с Сервер-пашом, познаником са Крита који је већ подбацио у покушају да мирним путем заустави устанак. Порти је било предложено да прихвати посредовање конзула великих сила, који би се састали са устаничким вођама и наговорили их да положе оружје и прихвате реформе. Аустроугарски министар спољних послова Ђула Андраши (1823–1890), уз сагласност осталих европских сила, организовао је конзуларну мисију задужену да директно разговара с вођама устанка. Порта се сагласила и организован је сусрет шест конзула и Сервер-паше 5. септембра 1875. године у Мостару. На састанку је одлучено да се устаничке вође позову на разговор у овај град. Пошто је позив одбијен, конзули су се подијелили у двије групе и отишли у Источну Херцеговину. Након повратка у Мостар, извијестили су своје владе о условима устаника (примирје током преговара, састанак ван османске територије, уз присуство и гаранције великих сила), на које Османско царство није пристало.[50]

Стилману су предочене реформе које су имале за циљ смиривање ситуације. Процијенио је да паша није упознат с правим стањем ствари и да неће моћи спровести своје планове. Записао је да је за два дана увидио да су турски управници на свим нивоима власти уљуљкани, да виде и вјерују у оно што им је пријатно, „а да у ствари ништа није учињено". Стилман се сусрео с неколико конзула, али није навео њихова имена. Они су такође били свједоци анархичног стања у покрајини, „бјеху једнодушни да је влада потпуно неспособна… и да је једино могуће рјешење, страна војна окупација."[51]

47 К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка (од 6. августа до 16. октобра 1875. године)*, прир. П. Луковић, Београд, 1956, 139–140, 174–176.

48 В. Ц. Стилман, *Херцеговина и посљедњи устанак*: *узроци његови и средства,* Београд, 1932, 44–46.

49 К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 181–182, 228.

50 Л. Радан, *Почетак устанка у источној Херцеговини 1875 – прва устаничка година*, Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству XVIII–XX век. Зборник радова, Нови Сад, 2023, 182–183.

51 В. Ц. Стилман, *Херцеговина и посљедњи устанак*, 55–58.

Записао је да је у разговору с британским конзулом Холмсом сазнао да је овај послао извјештај амбасади у Цариграду, и да му је потом био враћен, с препоруком да напише мање критичан. Конзул је наводно рекао: „Јавио сам им чињенице до којих сам дошао, они хоће да их ја сада измијеним у корист Турске!"[52] Холмс је пак у свом извјештају од 23. октобра 1875. навео да је одређене информације о страдањима хришћана добио управо од Стилмана.[53]

Када је Холмс, у оквиру конзулске мисије, ступио у директну комуникацију са устаницима у околини Невесиња, дјелимично је промијенио слику о узроку устанка. Устаници су одлучно изјављивали да немају „вјере у Турке и њихова обећања", њихове жалбе биле су усмјерене против ага земљопосједника и заптија, као и на закупнике пореза. Холмс је почео да тврди да су жалбе у Херцеговини утемељене јер ту постоји много више угњетавања и да се муслимани и хришћани много боље слажу у Босни него у Херцеговини.[54]

Аустроугарски конзул Конрад Васић (1822–1901) је 25. октобра 1875. године у извјештају Андрашију написао да су он и Стилман усаглашавали садржај телеграма којим би *Тајмс* био обавјештен о ставу конзула. Окупација је, по Васићу, била најбржи начин да се стање у покрајинама смири. Из извјештаја које је упућивао у Беч видљиво је да је о аустроугарској окупацији водио озбиљне разговоре с британским конзулом Холмсом.[55] Стилман о томе није оставио никакве биљешке, записао је само да би „аустријски команданти" били најбољи управници Босне и Херцеговине, као и да би сједињење ових покрајина с Далмацијом представљало трајно побољшање.[56]

Стилман током обиласка Херцеговине није упознао дон Ивана Мусића (1848–1888),[57] примијетио је да католички живаљ не учествује у устанку. Разлог је нашао у ставу католичког клера према православцима. Записао је да је у почетку устанак обухватио становништво између Попова и Габеле, које је било подјармљено као и православно. Међутим, католици су били

52 W. J. Stillman, *The Autobiography of a Journalist Vol II*, 532–533.

53 E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 291.

54 E. Radušić, *Dvije Bosne*, 166–167.

55 *Izvještaji austrougarskog generalnog konzula Vasića upućeni ministru spoljnih poslova grofu Andrašiju u Beč od septembra 1875. do jula 1876*, prir. B. Madžar, Godišnjak arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XIV–XV (1975), 201–202; Р. Субић, *Стилман и балкански устанци*, 93–94.

56 В. Ц. Стилман, *Херцеговина и посљедњи устанак*, 124; Р. Субић, *Стилман и балкански устанци*, 123.

57 Види: М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године*, у: исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, 173–202.

боље контролисани од свештеника, они су пак били „веома подозриви према сваком покрету који се оснива српским, руским, црногорским интригама". По њему, католици Херцеговине и Босне су увијек били послушни, „ма колико ригорозна била турска власт", док су православци били бунтовници.[58]

Током посјете Требињу разговарао је с локалним пашом, који је тврдио да су устаничке чете, подстакнуте извана, силом увлачиле миран живаљ у свој покрет. Вук Врчевић (1811–1882), тамошњи аустроугарски конзул, рекао му је да је стварни антагонизам између хришћанске раје и муслимана земљопосједника, а не између хришћана и муслимана, који су углавном сиромашни и равнодушни. Изузев малог броја фанатика који би напустили земљу ако би дошла хришћанска управа, већина ће бити задовољна ма каквом владом „која би им дала правду".[59] Стилман се 30. октобра из Мостара вратио у Дубровник. Алексу Стојковића, повјереника српске владе који га је оцијенио као „врло поштеног и часног човјека", обавијестио је да се у Мостару чак и конзули плаше пошто нико није сигуран за свој живот и имање.[60]

Ради бољег увида у прилике у Херцеговини, 11. маја 1876. отворен је британски вицеконзулат у Мостару, а Едвард Фримен именован је за вицеконзула.[61] Фримен је у извјештају 17. марта 1876. први пут споменуо набијање хришћана на колац, али овај извјештај није привукао пажњу. Тек пошто је свештеник и публициста Малколм Мекол (1831–1907), у писму које је јавно објавио *Тајмс* 28. септембра 1876. године, писао о случају Раде Буџића, који је наводно тако убијен, овај варварски обичај је постао тема британског јавног мњења. Познати теолог Хенри Лидон (1828–1890) лично се огласио у октобру као други свједок који је током пловидбе Савом на десној обали ријеке видио лице набијено на колац.[62] Холмс је упорно настојао да одржи слику „о добром карактеру босанскохерцеговачких муслимана", па је истицао да се насиља ријетко дешавају и да су починиоци фанатизовани појединци, као и да за вријеме његове службе никада није било набијања

58 В. Ц. Стилман, *Херцеговина и посљедњи устанак*, 8; W. J. Stillman, *The Autobiography of a Journalist Vol II*, Boston 1901, 531; Р. Субић, *Стилман и балкански устанци*, 90.

59 В. Ц. Стилман, *Херцеговина и посљедњи устанак*, 37–38.

60 *Стање босанског устанка у јесен 1875. године (према извештају повереника српске владе)*, прир. Ј. Војводић, Зборник Матице српске за историју 47–48 (1993), 157–158.

61 E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 79.

62 E. Radušić, *Bosnian Horrors. Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875–1878*, Sarajevo, 2019, 134–135.

на колац. Тврдио је да су свједоци, редом личности од угледа, несвјесно уплетени у мрежу интрига и лажи.[63]

Његов херцеговачки познаник Стилман је до љета 1876. године и повратка у Лондон углавном писао о бојевима херцеговачких устаника и османских трупа, дипломатским иницијативама и пропалим преговорима. Сјеверно од Мостара није одлазио, већи дио вилајета за њега је остао непознаница.

Аделина Ирби је, за разлику од Стилмана, имала много бољи увид у односе у вилајету, структуру становништва и његове тежње. О томе је написала текст „Босна у 1875", објављен у новембарској свесци *Викторија магазина* 1875. године. За Ирби је непосредни узрок устанка неправедан начин повећања пореза и додатно оптерећење на „голу босанску рају" да би се исплатили власници османских државних обвезница. Други много дубљи узрок нашла је у „урођеној снази српске националности" и непоколебљивој одлучности хришћанских Срба да збаце страни јарам, који је Србима из Босне једнако мрзак као и када им је први пут наметнут. Православни Србин, било да се налази под аустријском или турском влашћу, било да је Црногорац или родом из слободне Србије, грађанин је једне српске отаџбине и његује „идеално национално јединство".[64] Османске власти су покушавале да сузбију те везе; српске књиге и новине су биле забрањене и морале су се кријумчарити. Ирби је тврдила да су османске власти уложиле званичну жалбу аустроугарском конзулату јер је један њихов службеник „показао босанским трговцима словенске новине".[65]

Истакла је да је разлика у вјероисповијести становништва вилајета толико прожела њихове животе и поглед на садашњост и будућност да се може говорити о три различите „нације". Уочавајући осветољубивост муслимана, навела је да ће, упркос обећањима из Цариграда, у случају смиривања устанка стање хришћана бити горе него раније. Ирби није свједочила о „турским окрутностима", него је о томе имала посредна сазнања, нпр. да је у околини Сарајева у прољеће 1875. године један рајетин везан за агина кола и натјеран да трчи. Због страха хришћана од одмазде, тешко је долазила до информација. Један од избјеглица који су прешли на аустроугарску

63 E. Radušić, *Dvije Bosne*, 169–170.

64 Истакла је да „босански хришћани источне православне цркве имају исте необичне обичаје, исте националне свеце и хероје, исте историјске традиције као и Срби у кнежевини, са којима се сматрају једном нацијом". У кући сваког хришћанског православног трговца биле су слике или фотографије кнежева Србије и украси са српским грбом. G. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, London, 1877, 15–16.

65 G. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey*, 19.

територију рекао јој је да су разни порези и давања оставили сељаке без средстава за живот. Описивао јој је начине на који понижавају, муче и злостављају хришћански живаљ.[66] За Ирби су приче о сличним ужасима широм земље биле довољне да објасне устанак у вилајету.

Стицајем околности, Ирби је крајем јула 1875. напустила Енглеску с намјером да у Сарајеву настави с радом у дјевојачкој школи. У Бечу је од Франтишека Заха (1807–1892), пратиоца кнеза Милана Обреновића (1854–1901) током посјете Бечу,[67] чула да је покрет у Херцеговини постао озбиљан и да ће се вјероватно проширити на Босну, на простор Босанске Крајине и дуж границе са Србијом. Кнежеви Србије и Црне Горе у том случају неће моћи да обуздају поданике да похитају у помоћ својој браћи. Безуспјешно јој је препоручио да одустане од даљег пута јер би се могла наћи у ковитлацу освета наоружаног и фанатичног муслиманског становништва због очајничког устанка „понижених босанских хришћана". У Босанској Градишци је срела Васу Видовића (1840–1925), који јој је рекао да раја у сјеверној Босни не може ништа да уради, да нема оружје нити Црну Гору да им помогне.[68] Боравила је и у Бањалуци, коју је напустила 14. августа, прије него што ће доћи до устанка. Парабродом се спустила до Брода и 19. августа стигла у Сарајево. Немири и османске одмазде услиједили су неколико дана по њеном проласку, тако да им није свједочила.[69]

66 „Изнуде порезника и бегова и неправилне изнуде запатија достигле су тачку какву никада раније нисмо видјели. Са осмином плаћеном влади, трећином или половином бегу, порезом за ослобођење од војне службе, порезима на свиње, стоку и свим што имамо и немамо, нама сељанима не остаје ништа од чега бисмо могли да живимо. Видео сам људе тјеране у свињце и тамо затворене у хладноћи и глади док не плате, објешене о кровове својих кућа са главама надоле у диму, док не открију где су им сакривене мале залихе…" G. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey*, 7, 21. Уп. *Izjave bosanskih izbjeglica o razlozima njihovog bjegstva iz Bosne u avgustu i septembru 1875. godine (Građa iz Državnog arhiva u Zagrebu)*, prir. I. Kecmanović, Sarajevo, 1964, 215–279.

67 Кнез је 1. августа 1875. године стигао у Беч, два дана касније био је у аудијенцији код цара. Том приликом је увјераван у пријатељство Монархије. Министар спољних послова Андраши га је увјеравао да ће се устанак у Херцеговини смирити мирним путем. Састао се с руским послаником, који је тврдио исто и препоручио му неутралност по питању устанка. Међутим, предсједник владе Данило Стефановић (1815–1886) телеграфски га је обавијестио да расте притисак ратоборних снага да се помогне устаницима, те да постаје немогуће одупријети се том притиску. С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од братлије до суверена*, I, Београд, 2024, 356–358.

68 Видовић је прижељкивао да се на устанак подигне цијели вилајет, а да Србија тада објави рат Турској. В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд, 1996, 65.

69 G. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey*, 22–23. На истом

Ирби је забиљежила да је у сједишту вилајета било веома напето, једва да је остало редовних трупа, јер се војска слала у Херцеговину. Одбрана мјеста је скоро у потпуности била повјерена четама редифа, састављеним од домаћих муслимана, чете регрута дивљег изгледа, марширале су градом. У граду је било три пута више муслимана него хришћана, а многе од њих је описала као „изузетно фанатичне". Конзул Холмс био је одсутан „пошто је пратио свог пријатеља Дервиша-пашу" у Мостар. Фримен је сматрао ситуацију веома сложеном, баш као и остале европске дипломате. Увидјевши озбиљност ситуације у којој се нашла, напустила је град 23. августа. На путу према Броду је чула за покоље над хришћанима код Дервенте.[70] Године устанка је углавном провела на простору Монархије, ту је покренула неколико школа за дјецу избјеглица. Текст „Босна у 1875" је уврстила у ново издање књиге из 1877. године.

Исте године теолог и писац Вилијам Дентон (1815–1888) објавио је брошуру у којој је указао на понашање британских конзула, њихову незаинтересованост за положај хришћанског живља у Османском царству.[71] Прилике у босанском вилајету није спомињао, међутим оспорио је тврдњу да хришћани Босне, Бугарске и „других провинција" нису способни за самосталну управу. Навео је примјер Кнежевине Србије и тврдио да ће исто бити у „српским областима" које се ослободе од турског јарма.[72] Други теолог, већ споменути Малколм Мекол, писао је да ни у једној земљи Европе дух феудализма „није достигао виши развој или боље речено претјеривање" него у Босни; и да ни у једној земљи Европе није задржао своју енергију тако дуго. Хришћанске патње су се повећавале све док сам живот хришћана није постао толико неподношљив да су, иако свјесни метода „којима Турска обично гуши устанак", кренули у борбу.[73]

броду био је и Видовић, који се неколико дана касније у Београду састао с кнезом Миланом. Из Србије је устаницима упућено 1.500 пушака и 130 сандука муниције. У бици код Гашнице 10. септембра 1875. погинуо је Петар Поповић Пеција (1826–1875), а већи дио оружја је завршио у турским рукама. А. М. Савић, *За ослобођење и уједињење*, 119–120; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 76–79.

70 G. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey*, 26–34.

71 Дентон је Србију први пут посјетио 1861. затим и 1865. године. О британским конзулима и положају хришћана писао је и петнаест година раније, у првој од низа књига које су позитивно приказивале српски народ. Види: В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд, 2013; обратити пажњу на текст Љубодрага П. Ристића, „Вилијем Дентон, проналазач Српске кнежевине за енглески свет".

72 W. Denton, *Fallacies of the Eastern Question*, London, 1877, 12–13.

73 M. MacColl, *The Eastern Question: its facts and fallacies,* London, 1877, 287–289.

Током 1877. године британским читаоцима је представљено још неколико дјела која су имала амбицију да научно објасне генезу тренутног стања у Османском царству. Понуђена су два међусобно супротстављена тумачења, у складу с схватањима аутора, о разлозима избијања устанка у Херцеговини. У књизи *Руски рад у Турској: Откриће* тврди се да је источна криза резултат стране завјере и да је Русија та страна сила која је изазвала побуну.[74] Порта је, по аутору Џорџу Ђакометију (18??–1932), била дјелимично одговорна јер није правовремено формирала институције које би онемогућиле избијања немира. Међутим, негирано је постојање праксе угњетавања која би навела становништво да се побуни.[75] Критикован је покушај реформи царства и покушај излијечења „болесног човјека" јер се то завршило тако да су „доза Херцеговине, кап Босне, зрно Бугарске, грам Србије и Црне Горе" османску државу довели у стање које су прижељкивали словенски народи и Руси.[76]

Друго објашњење је у књизи *Османска моћ у Европи, њена природа, раст и пад* и своди се на то да ће немири избијати све док су незадовољни хришћани и даље под османском влашћу. За аутора Едварда Огустуса Фримена (1823–1892) „ексклузивна надмоћ" Русије на простору југоисточне Европе представљала је негативну појаву. Међутим, ова држава, по њему, није била „највеће могуће зло у датом геополитичком контексту". У случају да се мора бирати Русија или Турска, избор треба бити Русија. Нагласио је да су овакав избор наметнули они који Русију мрзе, али јој препуштају улогу заштитнице потлачених народа. Босански вилајет је уништен тешким порезима, које наплаћују људи „спремни на свако зло".[77] Овај вилајет представљен је као простор у којем је угњетавање било горе него у осталим дијеловима Османског царства. Због тога „поробљена Босна природно завиди слободној Србији; поробљена Херцеговина слободној Црној Гори".[78] Фримен је током боравка у Дубровнику прикупљао вијести о дешавањима у вилајету, али није лично облазио терен. Познавао је Стилмана, а Еванс се оженио са једном од његових кћерки, и могуће је да су они утицали на његово дјело.

Ова двојица аутора су се током 1877. вратила на Балкан. Стилман је у мају стигао на Цетиње и до краја боравка је писао о искуствима с црногор-

74 G. Giacometti, *Russia's work in Turkey; a revelation*, London, 1877, 84.

75 *Исто*, 11.

76 *Исто*, 12–13.

77 E. A. Freeman, *The Ottoman Power in Europe, its nature, its growth, and its decline*, London, 1877, XI–XII.

78 *Исто*, 211–212.

ског ратишта. Еванс је пак као дописник *Манчестер гардијана* у фебруару већ био у Босни.

Еванс је посјетио избјегличка насеља и обилазио устаничке области у западним, тада због незваничног примирја, мирним дијеловима. Број устаника под директном командом пуковника Милете Деспотовића (1822–1890)[79] процијенио је на више од двије хиљаде, уз напомену да устаника у случају наставка борбе може бити четири до пет хиљада. Устаници су тада контролисали планинска упоришта од преко хиљаду квадратних миља, простор од границе са Монархијом до Кулен Вакуфа, Кључа и Гламоча. Посјетио је главно устаничко упориште – логор у Црним Потоцима – и упознао Деспотовића. У обиласку му је водич био Петар Узелац (1841–19??) некада један од вођа покрета;[80] Еванс је упознао и свештеника Илију Билбију (1835–1908). Деспотовића је описао као суровог и осветољубивог деспота, од којег се одвојило више устаничких група, лично је командовао с око петсто добро обучених и наоружаних устаника. Забиљежио је да је Деспотовић сматрао себе „не само командантом босанске војске, већ и вођом босанског народа", али и да је неспособан за тако одговоран положај.[81]

Еванс је кренуо у обилазак осталих логора, а пратили су га војвода Голуб Бабић (1824–1910) и млади Атанасије Смиљанић (18??–1877). Прво је обишао логор у селу Велико Тичево, у којем је четиристо устаника било под командом војводе Пере Креце (1846–1907). Уочио је да се устаници разликују од раје коју је сретао приликом свог првог путовања, није знао да ли због тога што су осјетили слободу или због њихове горштачке физичке супериорности.[82] Затим је на Унцу обишао чету Симе Краља вече у његовом логору описао је као боравак у Хомеровом добу. Народна лира – гусле и пјесме о слободној Босни – створиле су утисак да се налази у земљи маште.[83]

Уочио је да устаници немају велике циљеве. Сматрао је да су способни да се одрже, одбране и евентуално формирају слободну малу државу у сјеверозападном дијелу Босанске Крајине. „Нису они хтјели да ломе сами

79 Деспотовић је прва борбена искуства стекао као војник Стевана Петровића Књићанина (1807–1855) током Револуције 1848–1849. у Јужној Угарској. Потом је ступио у руску војску, учествовао у Кримском рату, с чином пуковника пензионисан је 1872. године. По повратку у Србију ставио се на располагање српској војсци и августа 1876. преузео је команду над устаницима.

80 Улога ове контроверзне личности у устанку још није истражена.

81 A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, Banjaluka, 2008, 2, 18–24, 35–37.

82 Еванс је Атанасија Смиљанића описао као претјерано храброг ратника, погинуо је у борби код Ливна јула 1877. A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, 26.

83 A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, 30.

себе… њихов је циљ био пре да се образује мала планинска држава – мала Црна Гора, која би постепено могла постати језгро нечега већег." У сјеничком логору, удаљеном дан хода од мјеста Срб у Лици, упознао је војводу Павла Вукановића, који је у „орловском гнијезду" командовао са 150 устаника. Овај млади човјек баштинио је епску традицију и свуда носио „дуго употребљавану свеску српских јуначких пјесама", које је напамет знао и говорио. Истовремено је показао и политички прагматизам и обавијестио Еванса да се дио устаника не би противио аустроугарској окупацији. Сарадња са домаћим муслиманима „против Османлија и фанатичних бегова" била је друга опција коју су разматрали.[84] Међутим, страховали су да споразуми неће бити поштовани и да ће услиједити одмазде. Од почетка избијања устанка па до фебруара 1877. године, Турци су спалили 2.600 села и заселака и побили преко 6.000 цивила. Еванс је податке добијао из домаћих хришћанских извора. Пошто је у области коју је лично истражио за мјесец дана спаљена три мирна хришћанска села, убијено једанаесторо људи и троје дјеце, било силовано више дјевојака и жена, сматрао их је релативно вјеродостојним.[85]

Муслимански злочини над хришћанима навели су Еванса да критикује понашање британских дипломата. Вицеконзул Фримен је истраживао злочине о којима је Еванс писао и тврдио да су подаци које је прикупио нејасни. Није лично посјетио мјеста страдања и разговарао са свједоцима које је Еванс срео, а злочине, за које је сазнао, објашњавао је „лошим моралним стањем" у вилајету. Конзул Холмс је пак тврдио да су приче о убиствима лажне, као и да се број таквих вијести само увећава. Еванс је нагласио да конзул не само да није добро обавјештен, него и да селективно бира и прослиједује информације. Холмсово „познавање проблема у Босни" оспорио је указивањем на то да су информација из конзулових непогрешивих извора заправо вијести из десет дана старог издање *Тајмса*. „Из писма аустријског дописника… он је исјекао један пасус и доставио га Министарству спољних послова уза сву помпу и достојанство званичног извјештаја! Према томе, имамо сасвим посебне погледе енглеског конзула у Босни. Он је доведен дотле да прибира информације о својој покрајини из Беча, и то преко Лондона!... Али чињеница да је Холмс могао потписати тако нетачан материјал не провјеравајући… његову тачност, исто толико изненађује колико и показује његово непознавање садашње историје ове покрајине."[86] Напоменуо је да је област коју контролишу устаници „једини

84 *Исто*, 94–98.

85 *Исто*, 41–42, 62–68, 74.

86 *Исто*, 70–75.

дио Босне у којем странац може да се креће слободно, без страха од напада фанатика, пљачкаша и убица".[87] Холмс је 1. јуна 1877. напустио Сарајево, а пензионисан је три мјесеца касније. Вицеконзул Фримен је именован за отправника послова конзулата у Сарајеву. Поручник Хари Купер је 4. јула 1877. именован за привременог конзула у Бањалуци.[88]

Од априла до новембра 1877. године Еванс је истраживао политичке ставове домаћих муслимана. Тврдио је да постоје двије струје (странке): старобосанска странка која је окупљала фанатичне елементе, и умјерена странка, склона помирљивијој политици. Први су султана признавали пре као свог сизерена, а не као господара, и одбацивали могућност промјене друштвеног и социјалног статуса раје. Ојачала је након избијања руско-турског рата и окупљала је већину бегова. Постепено је јачала и умјерена странка због сиромаштва посједника изазваног бјегством хришћана преко границе, пропадања имовине, спознаја да је све изгледније да Турска води изгубљену борбу и да постоји могућност стране окупације. „Многи бегови" су увидјели да се дотадашње стање више не може одржати и да је потребно пронаћи основу за компромис са српским елементима у Босни. Заједничка им је била одбојност према могућој аустроугарској окупацији. Артур Еванс је сматрао да је потребна појава јаче силе која би смирила сукобе.[89] Та сила била је Хабзбуршка монархија; до сличног закључка дошао је и Вилијам Стилман. Међутим, стицајем околности, ни Еванс ни Стилман нису присуствовали аустроугарској окупацији.[90] У посљедњим мјесецима османске власти, од јула до октобра 1878, британски свједок дешавања био је вицеконзул Едвард Фримен. Извјештавао је надлежне да је муслиманску побуну у Сарајеву 5. јула 1878. изазвала вијест о предстојећој аустроугарској окупацији, додајући да не верује да је већина становништва заиста против тога. Тврдио је, показаће се погрешно, да неће бити озбиљног отпора окупацији, као и да „православни хришћани са разним српским агентима,

87 *Исто*, 71.

88 Званично је именован за конзула 28. марта 1879. године. Купер је по потреби одлазио из једног мјеста у друго, па је практично био путујући вицеконзул. Купер је стигао у Бањалуку 18. августа, три дана касније послао је први извјештај. Упућен је у Бихаћ 8. октобра, а 8. новембра је био у Сарајеву, одатле се упутио у Тузлу да би пратио збивања на граници са Србијом. Е. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 77–81.

89 A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, 211–215.

90 Детаљније о окупацији: С. Вулић, *Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и прве године управе (1878–1882)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2021, 78–102.

несумњиво раде на муслиманском становништву како би оно пружило отпор". По уласку аустроугарске војске, у вилајету су почеле борбе, а Фриман је писао да у подстицању и наоружавању побуњеника учествује Порта.[91]

Годину дана касније, банкар Роберт Хамилтон Ланг (1836–1913), у жељи да „процијени резултате и будуће изгледе аустријске окупације", посјетио је Босну и Херцеговину. У новембру 1879. у часопису *Двонедељни преглед* објавио је текст „Аустријанци у Босни". Написао је да је незадовољство и разочарање промјенама уочљиво код три главне групе становништва, и да је то доказ „мудрости и правде" нове аустроугарске управе.[92] Глорификовање аустроугарске власти у Босни и Херцеговини остаће, уз ријетке изузетке, карактеристика британског наратива све до Првог свјетског рата.

***

Анализа списа британских савременика о босанском вилајету у периоду од 1875. до 1878. године открива мрежу наратива, у којој се укрштају дипломатски интереси, свједочанства и путописна запажања. Показује дубоку подијељеност у тумачењу узрока, природе и смисла догађаја који су тада потресали овај османски посјед. Постојала су два супротстављена наратива: један званични, дипломатски, обликован геополитичким интересима Велике Британије, и други независни, путописни и новинарски, заснован на непосредном искуству и хуманитарним побудама. Британски конзули и појединци путници, попут Џејмса Крига, били су заступници првог. Политика владе Велике Британије је у очувању територијалног интегритета Османског царства видјела кључни бедем против ширења руског утицаја на Балкану. Сходно томе, конзулски извјештаји и проосмански текстови су системски умањивали аутентичност и оправданост устаничких захтјева. Устанак није представљан као посљедица угњетавања, већ као вјештачки изазвана криза, инспирисана и одржавана од стране панславистичких агитатора, те уз подршку Србије, Црне Горе и Русије. У овој интерпретацији, жалбе хришћана на порезе и безвлашће биле су или преувеличане или потпуно измишљене, док су извјештаји о звјерствима регуларних османских трупа и башибозука одбацивани као непријатељска пропаганда. Конзул Вилијам Холмс остао је у томе досљедан до краја свог мандата. Насупрот овом наративу, појавила се група британских путопи-

91 *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, прир. М. Ковић, Мешовита грађа 32 (2011), 385, 392–393.

92 *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini*, 177.

саца, новинара и хуманитарних радника – Артур Еванс, Вилијам Стилман и Аделина Ирби – и они су понудили радикално другачију слику. Њихова кључна предност, а уједно и извор кредибилитета, лежала је у начину рада. За разлику од конзула који су били стационирани у Сарајеву и ослањали се на званичне турске изворе, или путника попут Џејмса Крига, који су имали ограничен контакт са локалним становништвом, Еванс, Ирби и Стилман су путовали кроз устаничка подручја, боравили међу народом, разговарали са устаничким вођама, избјеглицама и обичним сељацима. Превасходно су писали о социјалним узроцима устанка, док је у другом плану остало национално питање и улога околних српских кнежевина и великих сила. За њих устанак није „политички пројекат" удаљених центара, него реакција на свакодневицу незаштићености, уз стално присутан конфесионални расцјеп и различите политичке тежње локалних заједница. Евансова критика британских конзула у вилајету и Стилманова запажања о њима не говоре толико о конзулима, колико о системском дипломатском прилагођавању слике вилајетске стварности политици заштите интегритета Османског царства. Њихови списи, прије свега Евансово дјело *Пјешке кроз Босну и Херцеговину*, детаљно су документовали системску природу угњетавања. Еванс је до сржи разоткрио аграрни проблем као кључни узрок побуне, описујући неподношљив положај кметова (раје) у односу на бегове и аге. За разлику од званичног наратива, Еванс је устанак видио као аутентичан израз народног очаја и укоријењене жеље за слободом, која се напајала из епске традиције и националне свијести српског народа. Није негирао спољне утицаје, али им је давао секундаран значај, тврдећи да су се Срби дигли на устанак због услова који су им живот чинили неиздрживим. Чланци ових аутора у листовима као што су *Манчестер гардијан* и *Тајмс*, те њихове књиге, одјекнули су у Британији. Сукоб ова два наратива није био академска или новинарска дебата; одражавао је суштински судар два свијета. С једне стране био је свијет политике великих сила, стратешких интереса и циничне реалоплитике која је у балканским хришћанима видјела само пионе у великој игри сила. С друге стране био је свијет људске патње, борбе за опстанак, слободу и национално достојанство. Рад показује да је неколико британских аутора покушало да овај други свијет приближи британској јавности.

РЕФЕРЕНЦЕ / REFERENCES

Објављени извори / Published sources

1. L. G. Arbuthnot, *Herzegovina, or Omer Pacha and the Christian Rebels with a Brief Account of Servia, its Social, Political and Financial Conditions*, London, 1862.
2. *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, прир. М. Ковић, Мешовита грађа 32 (2011), 381–414. [*Britanci i Hadži-Lojina revolucija: Konzul Edvard Frimen o pobuni i okupaciji Sarajeva 1878*, prir. M. Ković, Mešovita građa 32 (2011), 381–414].
3. К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка (од 6. августа до 16. октобра 1875. године)*, прир. П. Луковић, Београд 1956. [K. Grujić, *Dnevnik iz Hercegovačkog ustanka (od 6. avgusta do 16. oktobra 1875. godine)*, prir. P. Luković, Beograd, 1956].
4. В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013. [V. Denton, *Srbija i Srbi*, Beograd, 2013].
5. A. Evans, *Ilirska pisma*, Banjaluka, 2008.
6. A. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*, Sarajevo, 1973.
7. *Izvještaji austrougarskog generalnog konzula Vasića upućeni ministru spoljnih poslova grofu Andrašiju u Beč od septembra 1875. do jula 1876.*, prir. B. Madžar, Godišnjak arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XIV–XV (1975), 165–271.
8. *Izjave bosanskih izbjeglica o razlozima njihovog bjegstva iz Bosne u avgustu i septembru 1875. godine (Građa iz Državnog arhiva u Zagrebu)*, prir. I. Kecmanović, Sarajevo, 1964.
9. J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah: A Journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia and Montenegro to the North of Albania in the Summer of 1875, Vol 2*, London, 1876
10. G. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Notes on the South Slavonic countries in Austria and Turkey in Europe: containing historical and political information added to the substance of a paper read at the meeting of the British Association at Bath, 1864*, Edinburgh 1865
11. G. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, London, 1877.
12. *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, prir. O. Hadžiselimović, Sarajevo, 1989.
13. H. Sandwith, *A Trip into Bosnia*, Fraser's Magazine Vol. 8, No. 48 (December 1873), 698–713.
14. *Стање босанског устанка у јесен 1875. године (Према извештају повереника српске владе)*, прир. Ј. Војводић, Зборник Матице српске за историју 47–48 (1993), 147–165. [*Stanje bosanskog ustanka u jesen 1875. godine (Prema izveštaju poverenika srpske vlade)*, prir. J. Vojvodić, Zbornik Matice srpske za istoriju 47–48 (1993), 147–165].
15. W. J. Stillman, *The Autobiography of a Journalist Vol II*, Boston, 1901.

16. В. Ц. Стилман, *Херцеговина и посљедњи устанак: узроци његови и средства*, Београд, 1932. [V. Dž. Stilman, *Hercegovina i posljednji ustanak: uzroci njegovi i sredstva*, Beograd, 1932].

Литература / Literature

1. N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*, Pisa 2010.
2. С. Вулић, *Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и прве године управе (1878–1882)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2021. [S. Vulić, *Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine i prve godine uprave (1878–1882)*, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Beograd, 2021].
3. W. Denton, *Fallacies of the Eastern Question*, London, 1877.
4. G. Giacometti, *Russia's work in Turkey; a revelation*, London, 1877.
5. М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, 2*, Београд, 1989. [M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, 2*, Beograd, 1989].
6. Исти, *Слика о Босни и Херцеговини у европском путописној литератури од 1850. до 1878. године*, у: исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд, 1997, 151–172. [Isti, *Slika o Bosni i Hercegovini u evropskom putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine*, u: isti, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd, 1997, 151–172].
7. Исти, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године*, у: исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд, 1997, 173–202. [Isti, *Uloga don Ivana Musića u Hercegovačkom ustanku 1875–78. godine*, u: isti, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd, 1997, 173–202].
8. М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд, 2007. [M. Ković, *Dizraeli i Istočno pitanje*, Beograd, 2007].
9. Д. М. Ковачевић, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917*, Београд, 2019. [D. M. Kovačević, *Istorija spoljne politike Ruske imperije 1801–1917*, Beograd, 2019].
10. M. MacColl, *The Eastern Question: its facts and fallacies*, London, 1877.
11. Л. Радан, *Почетак устанка у источној Херцеговини 1875 – прва устаничка година*, Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству XVIII–XX век. Зборник радова, Нови Сад, 2023, 163–192. [L. Radan, *Početak ustanka u istočnoj Hercegovini 1875 – prva ustanička godina*, Srbi u Habzburškoj monarhiji i Osmanskom carstvu XVIII-XX vek. Zbornik radova, Novi Sad, 2023, 163–192].
12. E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Sarajevo, 2013.
13. Isti, *Bosnian Horrors. Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875–1878*, Sarajevo, 2019.
14. Isti, *Dvije Bosne. Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo, 2019.

15. С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015. [S. Rajić, *Spoljna politika Srbije između očekivanja i realnosti 1868–1878*, Beograd, 2015].
16. Иста, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), Од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024. [Ista, *Knez Milan Obrenović (1854–1881), od beratlije do suverena*, I, Beograd, 2024].
17. Т. Раковић, *Артур Еванс о устанцима у Босни и Херцеговини (1875–1878)*, необјављени мастер рад, Универзитет у Бањој Луци – Филозофски факултет, Бања Лука, 2024. [T. Raković, *Artur Evans o ustancima u Bosni i Hercegovini (1875–1878)*, neobjavljeni master rad, Univerzitet u Banjoj Luci – Filozofski fakultet, Banja Luka, 2024].
18. А. М. Савић, *За ослобођење и уједињење – добровољачке чете из Србије у Босанском вилајету 1875. године*, Српски историјски часопис VIII (2025), 115–136. [A. M. Savić, *Za oslobođenje i ujedinjenje – dobrovoljačke čete iz Srbije u Bosanskom vilajetu 1875. godine*, Srpski istorijski časopis VIII (2025), 115–136].
19. Р. Субић, *Стилман и балкански устанци (1866–1878)*, Београд, 2016. [R. Subić, *Stilman i balkanski ustanci (1866–1878)*, Beograd, 2016].
20. Исти, *Један британски путописац о походу Омер-паше Латаса у Херцеговини 1861. године*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске 9 (2017), 83–96. [Isti, *Jedan britanski putopisac o pohodu Omer-paše Latasa u Hercegovini 1861. godine*, Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske 9 (2017), 83–96].
21. Isti, *Adventurers, Agents, and Soldiers: British Travel Writers in Bosnia and Herzegovina (1844–1856)*, Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature, Vol 2, ed. by B. Stojkovski, Budapest, 2020, 73–97.
22. Исти, *Џејмс Криг. Туркофил на Балкану 1875. године*, Српски историјски часопис VIII (2025), 155–182. [Isti, *Džejms Krig. Turkofil na Balkanu 1875. godine*, Srpski istorijski časopis VIII (2025), 155–182].
23. A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*, Sarajevo, 1968.
24. E. A. Freeman, *The Ottoman Power in Europe, its nature, its growth, and its decline*, London, 1877.
25. N. C. Cicektakan, *Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the 'Ottomans' 1860–1878*, PhD thesis, University of Essex, 2014.
26. В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд, 1996. [V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875–1878*, Beograd, 1996].
27. https://www.levantineheritage.com

THE BOSNIAN VILAYET IN THE WRITINGS OF BRITISH CONTEMPORARIES (1875–1878)

Summary:

This paper analyzes the writings of British contemporaries – travel writers, journalists, and diplomats – on the Bosnian Vilayet during the period from 1875 to 1878, with particular focus on their perspectives regarding the Serb uprising in Herzegovina and Bosnia. Two opposing interpretive groups emerge from the sources. The first, led by consular officials and certain travelers, portrays the rebellion primarily as a result of external agitation from Serbia, Montenegro, and Russia, downplaying the significance of internal socio-political issues and the hardships endured by the Christian population. These accounts tend to relativize the suffering of the Christian raja and emphasize the importance of Ottoman authority. The second group consists of independent observers who systematically document fiscal, legal, and security-related instability as key drivers of the uprising, while also noting confessional divisions and divergent political aspirations within the vilayet. Among the most prominent voices in this group are Arthur Evans, William Stillman, and Adelina Irby. Through direct travel and engagement with the local population, these authors offer a markedly different depiction. Their works identify agrarian oppression, systemic injustice, violence perpetrated by Ottoman authorities and local Muslims, and the authentic desire of the Serbian people for liberation as the primary causes of the revolt. They recognize the development of Serbian national consciousness and the Orthodox Serbs' aspiration for emancipation from Ottoman rule. These writings played a significant role in shaping British public opinion, fostering strong anti-Ottoman sentiment, and challenging the official policies of the British government. Special emphasis is placed on articulating the "internal" causes of the uprising and on critiquing the consular practice of selective reporting during the years 1875–1877.